

Марков К. А.,
*доктор історичних наук, професор кафедри теорії держави і права,
 конституційного права і державного управління
 Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ПРОТИРІЧЧЯ І ЄДНІСТЬ ПОНЯТЬ ПРАВОВОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

CONTRADICTIONS AND THE UNITY OF THE CONCEPTS OF LAWFUL AND SOCIAL STATE

У статті розглядається поняття соціально-правової держави і аналізуються складові частини цього поняття у їхніх протиріччях і єдності.

Ключові слова: соціальна держава, правова держава, громадянське суспільство, протиріччя і єдність.

В статье рассматривается понятие социально-правового государства и анализируются составные элементы этого понятия в их противоречиях и единстве.

Ключевые слова: социальное государство, правовое государство, гражданское общество, противоречия и единство.

In the article the concept of socially – rule-of-law state is examined and are analyzed the component elements of this concept in their contradictions and unity.

Key words: social state, rule-of-law state, civic community, contradiction and the unity.

Концепція і реальне формування правової держави є великим досягненням людського розвитку, яке пов'язане зі втіленням у життя «першого покоління» прав людини. Якщо з походженням правової держави, історичними ступенями її зростання, її завданнями та сутністю вчені вже практично розібралися, то з поняттям соціальної держави ситуація набагато складніша. Справа тут, як бачиться, і в тому, що поняття правової держави пов'язано більше з нематеріальними елементами (права і свободи людини), тоді як соціальна держава стосується асамперед економічних сторін життя суспільства, таких як матеріальна допомога, пенсії, субсидії тощо (тобто робить людину залежною від держави). Якщо про втілення в життя принципів правової держави досить прийняти відповідні закони (і здійснення їх можна відкласти), то втілення принципів соціальної держави вимагає конкретних рухів, пов'язаних із матеріальними витратами, виділенням конкретних засобів, що зачіпає інтереси багатьох людей, які часто знаходяться в антагоністичних відносинах.

Тому в наукових колах центральна тема дискусій навколо питання про співвідношення правової і соціальної держави стосується того, що виникнення соціальної держави означає заперечення найважливіших принципів правової держави (свободи і відповідальності особи), а поява у держави соціальних функцій є лише новим етапом розвитку правової держави на сучасному етапі.

Ще М. Вебер зазначав, що принципи соціальної держави вступають у суперечність із принципами правової держави. Він вважав, що правова держава ґрунтується на автономії і відповідальності індивіда за свою долю, а соціальна держава позбавляє індивіда того й іншого, вона інтегрує його в «систему задоволення колективних потреб». М. Вебер дійшов висновку про те, що соціальна і правова дер-

жава – явища, які виключають одне одного, оскільки правова держава ґрунтується на свободі індивіда – економічній і духовній, а соціальна держава – на «зрівнялівці» [1].

Прихильники позиції Вебера вважають, що діяльність соціальної держави базується на певному парадоксі: вона вирішує завдання, які мають індивідуальний характер, тобто допомога конкретній людині або конкретній групі осіб суспільними інструментами (різного роду міністерствами, відомствами, закладами). Для вирішення завдань соціальній державі потрібен розгалужений бюрократичний апарат, а він не здатний виявити індивідуальні запити, хоча для цього і був створений [2]. Крім того, завдання, які стоять перед соціальною державою, набагато складніші за ті, що стоять перед правовою державою. Якщо правова держава в класичному ліберальному варіанті притримувалася принципу невтручання в економічну сферу, відігравала роль «нічного сторожа», то завдання соціальної держави щодо забезпечення соціально-економічних прав вимагають розширення дискреційних повноважень органів державної влади й управління, а це веде до етатизації (одержавлення) суспільного життя, його юридикації, що загрожує особистій свободі громадян, робить їх залежними від держави, перетворює їх на соціально підданих [3].

Про це казав і І. Франко, підкреслюючи, що основна прикмета соціальної демократії – це віра в необмежену силу держави, котра зробить так, «що кожний чоловік у будучім устрою від уродження до смерті буде державним упорядником та пенсіонером: держава дасть йому наперед відповідне підготування, потім буде йому визначувати роботу і плату, давати заохоту та відзнаку, а на старість або в разі слабості – ласкавий хліб». Франко вважав, що в такому разі «власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занидити, бо ануж держава при-

знає її шкідливою, непотребною. Люди виростили і жили би в такій залежності, під таким поглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема і мови. Народна держава стала би величезною народною тюрмою» [4].

Таким чином, протиріччя двох понять – у тому, що якщо правова держава гарантує свободу і відповідальність за свої вчинки як найвищу цінність, то соціальна держава все це обмежує, а самі громадяни, висуваючи до держави все більш вимог, падають від неї у все більшу залежність. З іншого боку, посилення держави, її втручання в економіко-розподільні відносини веде до розширення державного апарату, посилення його владно-імперативних засад, до втручання держави в економічні відносини, а це призводить до деформації і в економічній, і в соціальній сфері життя суспільства завдяки зростанню чиновницького апарату, його всемогутності, бюрократизму. У такому разі людина, на яку падає «благодійність» держави, перетворюється у звичайний гвинтик держави, в «безмовну вівцю», свобода якої обмежена державою, а відповідальність за свої вчинки звужується рамками кримінального та адміністративного кодексів. Ідея соціальної держави суперечить ідеї правової держави, яка проголошує, що людина – це «держава в собі», проголошує цінності вільного конкурентного ринку, верховенство права в демократичному суспільстві, прав людини як мети суспільства [5].

Вчені звертають увагу на те, що людина, яка має страх перед дійсністю за своє майбутнє, за своє існування, звертається за допомогою до держави, покладаючи на неї свої надії, а це приводить до зростання державної бюрократії, до надмірного посилення державного апарату, до виникнення «тотальної» держави, оскільки будь-яка бюрократія прагне контролювати всі процеси в суспільстві, а особливо це відбувається в «тотальній» державі, яка ставить своєю метою знищення свободи і приниження людини. У такій державі створюється однорідна людська маса, яка (шляхом тиску на державу) і отримує через державний апарат політичну владу, що приводить до руйнівних процесів культури суспільства [6].

Таким чином, між принципами правової і соціальної держави існують дійсні протиріччя, які начебто ведуть до неможливості сумісного існування двох моделей держави. Але конституційно-правова теорія і практика більшості країн світу пішли шляхом поєднання цих двох принципів, розробивши формулу «соціальної правової держави», яка знайшла відображення у конституціях багатьох країн (ФРН, Іспанія та ін.). Тим самим соціальні й економічні права здалися підняти на рівень класичних політичних і громадянських прав; іншими словами, теоретичні права (політичні і громадянські) отримали матеріальне наповнення (соціальні й економічні права) [7]. У концепції соціальної правової держави об'єдналися два поняття – соціальної безпеки і матеріальної рівності (ознаки соціальної держави) і вільного розпорядження особистістю і благами, обмеження державної влади (ознаки правової держави).

Але в цьому понятті одночасно закладені і протиріччя – небезпека зростання державного контролю над людьми у процесі соціального піклування, перетворення їх у гвинтики державного механізму і при цьому – курс на зростання реальної свободи. Таким чином з'являється деяка рівновага, яка повинна вести до стабілізації економічної, політичної і соціальної систем, їх еволюції, в чому і бачиться майбутній успіх розвитку держави.

Концепція соціальної правової держави наполягає, що її основні цінності – свобода і рівність – є рівноправними. Прихильники цієї концепції гостро критикують концепцію держави добробуту, яка отримала розповсюдження у західному суспільстві. Варто сказати, що цей термін не має юридичного закріплення і, звичайно, офіційного тлумачення в жодному нормативно-правовому документі. Але теорія держави добробуту має багато прихильників, і деякі країни навіть заявляють про те, що вони будуть у себе таку державу (Нідерланди). Однак прихильники соціальної правової держави наполягають на принципових відмінностях цих двох понять.

По-перше, соціальна правова держава розглядає основні принципи суспільства, такі як свобода і рівність, рівноправними і звідси особисту ініціативу громадян ставить на перше місце. У державі добробуту ці поняття нерівноправні, оскільки акцент у ній робиться на соціальній допомозі, що стримує свободу й ініціативу людей. По-друге, вони вважають, що держава, намагаючись вирішити якомога більше соціальних проблем, вводить надмірне оподаткування населення і дуже велику частину перерозподіляє на користь людей із малими статками. Це приводить до споживацького ставлення цих людей до держави, до зменшення особистої свободи, ініціативи та відповідальності. По-третє, держава добробуту занадто піклується про добробут громадян, перетворюючи їх у безініціативних громадян, тоді як соціальна правова держава створює умови для вільної ініціативи і творчої діяльності.

Але суттєвих протиріч між двома поняттями не існує. Спір йде щодо ступеня втручання держави в соціальну сферу життя суспільства. Тоді як прихильники держави добробуту вважають за необхідне проводити активну політику в цій сфері, поклавши на державу основний тягар матеріальної відповідальності, прихильники соціальної правової держави виступають за створення умов для економічного розвитку людини, залишивши за державою обов'язок піклуватися про тих, хто дійсно не може приймати участь у соціально-економічному житті.

Зрозуміло, що соціальна правова держава можлива лише в постіндустріальному суспільстві, в якому існує висока ефективність виробництва, де постійно зростає частка національного доходу на душу населення без значних збитків для товаровиробників. Модернізація виробництва веде до скорочення кількості виробників, і значна частка їх перетікає до сфери послуг (низькокваліфікована сила, яка потребує соціальної допомоги). Можна сказати, що держава добробуту – це теж соціальна правова дер-

жава, але яка досягла таких висот матеріального розвитку, коли можливо піклуватись про все населення, а не тільки про соціально незахищені верстви.

Звертаючись до питання про протиріччя між правовою і соціальною державою, треба звернути увагу на те, що права «першого покоління» (громадянські і політичні) формуються в індустріальному суспільстві. Потім виникає ліберальна (правова) держава, яка захищає ці права і свободи. У такому суспільстві питання соціально-економічного характеру не мають великого значення. Проголошується принцип юридичної (формальної) рівності, за яким і здійснюється соціальне регулювання, тобто на словах, без перерозподілу національного доходу на користь соціально незахищених верств населення. Такий підхід стає недоцільним у соціально-економічному сенсі. Крім того, він дуже небезпечний в соціально-політичному плані. Така ліберальна (правова) держава стає непотрібною «ані соціально сильним, ані соціально слабким» [8]. Коли на зміну індустріальному суспільству приходять постіндустріальне з його високим рівнем виробництва, то держава приступає до перерозподілу національного доходу на користь соціально незахищених верств населення (прав другого покоління – соціально-економічних), і таким чином починається створення соціальної правової держави [9].

Водночас між правовою і соціальною державами існують не тільки певні функціональні відмінності, але і певна єдність. Основне, що їх об'єднує – це мета (служувати благу індивідів), тому розбіжності між ними не носять принципового характеру і стосуються лише методів і шляхів досягнення цієї мети. У досягненні мети вони взаємно доповнюють одне одного. Це видно з того, що якщо правова держава має своїм завданням охороняти громадян від свавілля держави, то соціальна держава повинна створювати гідні умови для існування кожної людини. Якщо правова держава повинна формально-юридично забезпечувати свободу і рівність людини, то соціальна держава наповнює їх реальним, матеріальним змістом. Крім того, ми маємо тут і зворотній зв'язок. Правова держава в сучасних умовах постіндустріального суспільства повинна не тільки захищати людину від свавілля держави, але і створювати ситуацію соціальної справедливості, проводячи політику «матеріального вирівнювання» через перерозподіл національного доходу, тобто наповнюючи матеріальним змістом права «першого покоління» і перетворюючись таким чином в соціальну правову державу.

Але неможливо, як думають деякі, закріпити в юридичній площині точний перелік соціально-економічних прав. Перелік цих прав, їхній обсяг залежить від рівня соціально-економічного розвитку суспільства, тобто чим багатша держава, тим більше послуг можуть отримати ті, кому ці блага призначені. Юридичними нормами можна лише встановлювати більш чи менш точні соціальні цілі, а також надавати мінімальні гарантії та обмежувати до певних меж надмірне розшарування населення. Меха-

нізм реалізації соціальної держави залежить від багатьох суспільних механізмів – політичних і організаційних, матеріальних і економічних, від політичної сфери і сфери особистої свободи [10]. Останнім часом з'явилася думка про те, що справжньою межею реалізації соціально-економічних прав (прав другого покоління) має бути не рівень розвитку економіки країни, а природні і не відчужувані права і свободи. Тобто соціально-економічні права повинні задовольнятися в такому ступені, щоб у суспільстві існував і підтримувався соціальний мир і не обмежувалися надмірно класичні політичні і громадянські права, що можна створити тільки в правовій державі. Таким чином, ми знову приходимо до моделі соціальної правової держави [11].

Принцип соціальності, як вважає більшість науковців, може бути реалізований тільки у правовій державі, яка такою являється по суті, яка в дійсності здатна забезпечити права людини, формальну рівність, взаємодію різних соціальних груп, недоторканність власності, захистити громадян від перерозподільчої активності влади. Тобто соціальною державою може стати тільки тоді, коли вона вже є дійсно правовою. Іншими словами, соціальна держава є наступним щаблем у розвитку правової держави [12].

Водночас необхідно розуміти, що соціальна правова держава – це не патерналістська держава. У патерналістській державі (наприклад, колишній СРСР, деякі держави Азії) за формального проголошення прав «першого покоління» влада піклується про громадян за умови їхньої повної відмови від здійснення власних політичних і громадянських прав. Влада дійсно супроводжує громадян «від народження до смерті» своєю турботою, але вона не створює умов для вільного розвитку людини, для проявлення ними своєї особистості, розвитку власної ініціативи і, головне, вона не дає громадянам можливості користуватися плодами своєї праці, ставати власниками. Влада веде себе з громадянами як мати з нерозумною дитиною – годує, одягає, але не дозволяє ніякої самостійності у діях, самостійної поведінки. Більшість людей зникає до такої турботи, але для економіки країни, для її розвитку, для самої людини як особистості це стає гальмом для подальшого розвитку.

Цих недоліків не має соціальна правова держава. Вона розвивається відповідно до законів діалектики, оскільки її сутність – це поєднання суперечливих елементів правової і соціальної держави, про що мова йшла вище. Така держава визнає пріоритет прав людини і відповідно до нього підтримує різноманітні форми і методи діяльності. Водночас, розуміючи, що побудова соціальної держави – це дуже складний і тривалий процес, влада намагається не обмежувати свободи одних людей і не знімати відповідальності з інших за свою долю відповідно до принципів правової держави. Таким чином, держава створює умови для всебічного розвитку людини, яка сама бере на себе відповідальність за свої дії, і відповідно до принципів правової держави нормативно встановлює допомогу для тих, хто її потребує. Роз-

міри цієї допомоги залежать від матеріального становища самої держави і багатьох інших чинників. Соціальні гарантії в такій державі стають одночасно і гарантіями правовими.

У науковій літературі з цього приводу є неоднозначна думка про те, що правова і соціальна держава будуть сумісними, допоки державна влада буде притримуватися основних прав людини, і навпаки, соціальна держава буде вступати в суперечність із правовою, коли «добробут людини», «соціальна справедливість» вважатимуться більшими цінностями, котрі можуть бути проголошені як основні права за рахунок історично встановлених принципів правової держави. Неоднозначна вона тому, що перелік основних прав людини є величиною історичною, вони формувалися у конкретних історичних умовах, часто коригувалися, і впевнено можна сказати, що і далі вони будуть переглядатися в сучасних умовах великих соціальних і політичних зрушень.

Безумовно, юридичне обмеження державної влади в соціальній правовій державі повинно бути чітко зафіксовано у законах. Принциповими повинні бути такі положення, як неможливість задоволення соціально-економічних прав на шкоду політичним і громадянським правам, а також політичних і громадянських на шкоду соціально-економічним, дискримінації вільного ринку на користь державного сектору і навпаки, гальмування державного сектору економіки за рахунок приватної власності. Тобто мова йде про необхідність гармонічного поєднання суперечностей соціальної і правової держави.

Це гармонічне поєднання суперечностей соціальної і правової держави в політичному сенсі можливе тоді, коли у владі постійно замінюють одна одну протилежні політичні партії – умовно кажучи, ліві і праві, соціал-демократи і консерватори. Прихід до влади то прихильників, то противників активного втручання держави в соціально-економічну сферу, таке своєрідне коливання між цінностями соціальної і правової держави є запорукою вибору найбільш оптимального варіанту розвитку соціальної правової держави. Соціальна правова держава, щоб відповідати сучасному ідеалу гуманістичної держави, виправдати покладені на неї надії, змушена постійно врівноважувати свої суперечливі елементи. Але тут варто акцентувати увагу на тому, що така політика залежить не тільки від неї, а й від усього комплексу внутрішніх і зовнішніх обставин. Ті процеси, які зараз проходять в країнах Європи і пов'язані як із наслідками економічної кризи, так і з проблемою мігрантів, чітко вказують на залежність і темпів, і напрямів розвитку соціальної правової держави від таких чинників.

Варто також звернути увагу ще на одну дуже важливу обставину, від якої залежить формування соціальної правової держави – співвідношення соціально-правової держави і громадянського суспільства. Зрозуміло, що ступінь розвитку громадянського суспільства прямо впливає на ступінь розвитку соціально-правової держави. Чим вищий розвиток громадянського суспільства, тим вищий рівень поваги

до конкретної людини, тим більше вимог до неї як «держави у собі», тим вища цінність її особистості і тим вищі вимоги до умов, в яких формується ця особистість. Можна навести як приклад високого рівня громадянського суспільства результати референдуму, що пройшов в Швейцарії влітку 2016 р., на якому більшість громадян відмовилась від пропозиції уряду видавати щомісячно кожному громадянину Швейцарії певної суми грошей. Противники цієї пропозиції вважали, що вона порушує принцип відповідальності людини за свої дії, обмежує її особисту свободу і веде до посилення участі держави в питаннях, які повинні вирішувати самі люди. Таким чином суспільство Швейцарії показало межі можливості впливу громадянського суспільства на діяльність державних інституцій.

Питання співвідношення громадянського суспільства і соціально-правової держави непросте, оскільки серед науковців існує декілька поглядів на проблему співвідношення громадянського суспільства і держави. А від оцінки цих взаємовідносин залежить і позиція щодо питання вирішення суперечностей соціальної і правової держави.

Перші з науковців вважають, що ці дві соціальні системи – держава і громадянське суспільство – збігаються. Другі – що ці дві системи різні, причому держава контролює громадянське суспільство. Треті – що хоча системи різні, але держава виконує службову роль щодо громадянського суспільства.

Щодо першої позиції, то, як ми знаємо, держава виникає в соціально неоднорідному суспільстві і вже тому не може збігатися із суспільством. Тому держава і громадянське суспільство – це різні системи, це як два полюси єдиного соціального організму. Щодо другої позиції, то в цьому разі держава поглинає суспільство і перетворюється в тоталітарну державу, що вкрай суперечить ідеї соціальної правової держави. Щодо третьої позиції, то тут, навпаки, держава поглинається суспільством, вона розчиняється в ньому, і тоді влада буде належати певній позадержавній групі, яка узурпує владу, що також протирічить ідеї соціальної правової держави. Тому такою, що найбільше відповідає дійсності, є перша позиція, згідно з якою найкращим буде баланс цих двох сил, взаємозв'язок і взаємодія громадянського суспільства і правової держави.

Таким чином, можна сказати, що громадянське суспільство не існує до правової держави, яка є функцією громадянського суспільства. Громадянське суспільство і правова держава знаходяться в діалектичному взаємозв'язку, і між ними існує баланс сил, який не дає нікому взяти верх і нав'язати свою волю. Соціальна держава – політична іпостась громадянського суспільства, їх взаємодія принципово формується за правилами співвідношення форми і змісту [13].

Тому можна сказати, що між правовою і соціальною державами існують як єдність, так і протиріччя, які можуть бути вирішені тільки шляхом знаходження балансу між ними.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. – Прогресс, 1990. – С. 275.
2. Шемшученко Ю.С. Наукові засади формування правової держави в Україні // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку. Короткі тези доповідей та наукових повідомлень республіканської науково-практичної конференції. – Харків: Нац. юрид. академія України, 1995. – С. 33.
3. Эрхард Л. Благополучие для всех / Л. Эрхард. – М. – Начала-Пресс, 1991. – С. 262.
4. Франко І. Що таке поступ? / І. Франко. Вибрані твори. Т. 3. – Дрогобич. – Коло, 2005. – С. 116.
5. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования./ С.С. Алексеев. – М. – Статут, 1999. – С. 684.
6. Теория государства и права: Курс лекций. / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько./ Теория государства и права. – Саратов. – 1995. – С. 56.
7. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навчальний посібник./ П.М. Рабінович. – К. – Атіка. – 2001. – С. 87.
8. Четвернин В.А. Проблемы теории права и государства. / В.А. Четвернин. – М. – ГУ – ВЦГУ. – 2007. – С. 56.
9. Там же. – С. 56.
10. Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення. Автореф. дис....канд. юрид. наук: 12.00.01. / Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків. – 2000. – С. 6.
11. Тихомиров Ю.А. Публичное право. Учебник. / Ю.А. Тихомиров. – М. – Бек. – 1995. – С. 145.
12. Четвернин В.А. Проблемы теории права и государства./ В.А. Четвернин. – М. – ГУ – ВЦГУ. – 2007. – С. 57.
13. Эволюция современного буржуазного государства и права. / Отв. ред. В.К. Забигайло / Эволюция современного государства и права. – К. – Наукова думка. – 1991. – С. 79.